

Recenzie

Pekka Sulkunen: The Saturated Society. Governing Risk and Lifestyles in Consumer Culture (Nasýtená spoločnosť. Ovládanie rizika a životných štýlov v konzumnej kultúre)
SAGE, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore 2010 (2009), 210 s.

V sociologickej obci známe vydavateľstvo SAGE sa v rámci edície Theory, Culture & Society venuje vydávaniu teoreticky fundovaných analýz z oblastí každodenného života, populárnej kultúry, nových intelektuálnych smerov a hnutí. Medzi profilujúce témy vydavateľstva SAGE i uvedenej edície patrí i oblasť sociológie spotreby a konzumnej spoločnosti. Jednou z najnovších sociologických publikácií vydavateľstva, týkajúcich sa problematiky spotreby a životného štýlu, je kniha profesora helsinskej univerzity Pekku Sulkunena *The Saturated Society* (Nasýtená spoločnosť) s podtitulom *Governing Risk and Lifestyles in Consumer Culture* (Ovládanie rizika a životných štýlov v konzumnej kultúre). Kniha vyšla v roku 2009, hneď v ďalšom roku sa však dočkala reprintu, z čoho sa dá usudzovať, že bola na trhu úspešná.

Pekka Sulkunen sa dlhodobo venuje výskumu závislostí od návykových látok, najviac sa zameriava na problematiku spotreby a regulácie spotreby alkoholu v škandinávskych krajinách. Tento výskum sa prelína s jeho záujmom o problematiku verejného sektora, v rámci ktorého skúma, ako sa štát, trh a mimovládne organizácie pokúšajú kontrolovať, regulovať a rôznymi spôsobmi zasahovať do života občanov.

Tieto témy sú prítomné aj v recenzovanej knihe, napríklad aj vo forme jednej z ústredných téz knihy, ktorá je formulovaná v podobe otázky: Ako má spoločnosť, ktorá už dosiahla uspokojenie svojich základných aspirácií formulovaných modernou dobou (pokrok, individualizmus, demokratický štát), naložiť s dôsledkami vyplývajúcimi z odlišností životných štýlov? Autor sa v knihe zamýšľa nad tým, ako súčasná spoločnosť (ktorú stále nazýva industriálnou) transformuje svoju vnútornú štruktúru spôsobom, ktorý zvyrazňuje konanie aktérov v každodennom živote. Najväčším spoločenským problémom už nie sú vedľajšie efekty výroby, ale dobre známe účinky spotreby, ktoré však spoločnosť nie je schopná kontrolovať. Niežeby sa o to nesnažila – vlády, sociálni pracovníci, zdravotní experti, odborníci na výživu, ekonómovia, vedci a iní presviedčajú ľudí, aby prispôbili svoje každodenné praktiky požiadavkám dobrého zdravia, životného prostredia, zásadám bezpečnosti. Regulácia výberu a voľby však vyžaduje morálnu autoritu, ktorá však, zdá sa, v súčasnej spoločnosti absentuje. Sulkunen v prvej kapitole (*Introduction: The Problem of Justification*) vysvetľuje, že pred sto rokmi sa štát snažil regulovať spôsob života svojich občanov podľa princípov, ktoré boli odvodené od modernej idey spoločnosti, tak ako ju nachádzame aj v dielach sociologických klasikov. Táto idea sa sústredila na to, ako riešiť problémy a konflikty spôsobené rozdelením obyvateľstva na základe ich triednej pozície. Výsledkom bola formulácia politiky na princípe koncepcie spoločného dobra či verejného blaha. V dnešnom svete, kde sú technologické možnosti väčšie než morálna schopnosť ľudí vyberať si medzi jednotlivými možnosťami a kde je konaniu prisúdená individuálna zodpovednosť, idea spoločného dobra sa stráca. Ideál

sebaurčenia a rešpektu individuality však veľmi sťažuje reguláciu rôznorodých aspektov života jedincov. Práve preto sa životný štýl stáva významným spojivom, dôležitou formou spoločenskej väzby. Prestáva byť tým aspektom, ktorý vyjadruje príslušnosť k určitej skupine, ako je napríklad sociálna vrstva (a tým naznačuje pozíciu v sociálnej štruktúre). Stáva sa putom, ktoré spája jedincov do komplexných, extenzívnych a vzájomne sprostredkujúcich významových sietí. A štát, miestna komunita, vzdelávacie inštitúcie, sociálni pracovníci atď. už nevládnou nespochybniteľnou morálnou autoritou preto, aby mohli zasahovať do spôsobu života takýchto skupín.

Na tieto myšlienky nadväzuje Sulkunen i v kapitole *Lifestyle and the Social Bond*. Tvrdí, že rozdiely v životných štýloch už nie sú štruktúrované len na základe tradičných (etnických, náboženských) identít, ale majú pôvod aj v arbitrárnych morálnych presvedčeniach, ktoré nemajú žiadny bezprostredný základ v tom, čo môže byť označené ako objektívna sociálna štruktúra. V tejto časti na pomerne veľkom priestore autor využíva poznatky P. Bourdieua o kultúrnej reprodukcii sociálnej štruktúry vo Francúzsku a snaží sa o aplikáciu jeho konceptov poľa a habitu v rámci charakteristiky životných štýlov v „nasýtenej“ spoločnosti. Sulkunenova argumentácia v týchto pasážach nemusí byť čitateľovi vždy jasná (minimálne to bol prípad autora tejto recenzie) a niekedy ho môže napadnúť i myšlienka, či si autor nevyberá isté ambivalentné koncepty práve na ilustráciu nejednoznačnosti a neurčitosti dejov, ktoré opisuje. „The ambivalences of the *habitus* are a form of the critical awareness of the present in advanced capitalism,“ píše samotný autor na strane 32.

Sulkunen sa v tretej kapitole (*The Good Order of Nature: Progress and Criticism in Adam Smith's Sociology of Modernity*) znovu dostáva k otázke, či súčasný konzumný kapitalizmus disponuje nejakým inherentným potenciálom na udržiavanie spoločenskej väzby. V tejto časti nadväzuje na myšlienky Adama Smitha a pokúša sa o jeho rehabilitáciu ako autora nesmierne významného v rámci dejín sociologického myslenia. Autor zdôrazňuje, že Smith bol prvým autorom, ktorý systematicky rozpracoval teóriu spoločnosti ako štruktúry, ktorá je sebestačná a schopná integrácie. Na rozdiel od zvyčajných skratkovitých učebnicových interpretácií ukazuje, že Smithove názory boli antiutilitárnymi, keďže sa domnieval, že materiálny záujem samotný nemôže byť motiváciou na spoločenskú participáciu. Nachádza významné spojitosti medzi Smithovou teóriou sociálnej väzby a názormi P. Bourdieua i medzi tým, ako títo dvaja autori vymedzovali pojem záujmu. Za jeden z kľúčových pojmov Smithovej sociálnej teórie Sulkunen považuje jeho koncept „sympatie“, ktorý má ale odlišný význam od pojmu *sympatia*, ako ho chápeme dnes i ako sa chápal v jeho časoch. Smith ho používal vo význame schopnosti jedinca anticipovať pocity a rozpoloženie iných ľudí a podľa toho orientovať svoje správanie, v čom veľmi pripomína časovo oveľa neskoršie teórie G. H. Meada a Ch. H. Cooleyho, respektíve ich koncepty generalizovaného iného (*generalized other*) a zrkadlového ja (*looking-glass self*). Myšlienky A. Smitha sú predzvesťou optimistického pohľadu na vývoj ľudskej spoločnosti, ktorý je známy zo sociologických teórií modernizácie – Sulkunen nachádza významnú spojitosť Smithových názorov napríklad s myšlienkami Norberta Eliasa.

Smith chápe pokrok ako možný a nutný princíp verejného dobra v modernej spoločnosti práve kvôli sklonu ľudí nazerať na seba samých z perspektívy iných. Posudzujeme druhých podľa našich morálnych sentimentov a chápeme, že iní podobným spôsobom hodnotia nás. Keď sú tieto hodnotenia v zhode, hovoríme o vzťahoch vzájomnej úcty. Interakcie založené na vzájomnom rešpektovaní umožňujú, aby v spoločnosti prevládol systém kooperácie, ktorý už na udržiavanie nutne nepotrebuje politické inštitúcie či štát ako centrum sociálnej integrácie – aj preto považuje Sulkunen Smithovu teóriu v modernom sociálnom myslení za prvú s prioritou sociálneho pred individuálnym či politickým. Autor však zdôrazňuje, že nevyhnutným predpokladom vzájomného rešpektu a uznania, ktorý je charakteristický pre modernú spoločnosť, je princíp individuality. Pre individualitu sú významné dve dimenzie – autonómia a intimita, ktorým sa venuje v ďalších dvoch kapitolách (*Autonomy: The Contracting Individual* a *Intimacy: The Romantic Self*). Najskôr ponúka historický pohľad na zmluvné vzťahy a genézu jedinca ako „contracting individual“ a ukazuje, ako je autonómia jedinca nevyhnutným predpokladom vzniku zmluvného vzťahu. Idea občana ako autonómnej osoby schopnej vstupovať do zmluvných vzťahov však nevznikla ako produkt kapitalizmu sama od seba. Bola predmetom bojov o spôsob života a distribúciu slobôd počas dva a pol storočia kapitalistického vývoja. Boj o autonómiu reprezentuje podľa Sulkunena racionalistickú orientáciu ducha nastupujúceho kapitalizmu. Tou druhou stránkou rodiacej sa kapitalistickej subjektivity bol boj o intimitu. Princíp individuality totiž vyžaduje, aby mali ľudia aj povedomie o sebe ako o špecifickejšej a autentickerejšej osobe. Obe stránky subjektivity, autonómia aj intimita, sa donedávna rozvíjali v relatívnej harmónii. Ich vzájomné zladenie však Sulkunen považuje za jeden z najpálčivejších problémov súčasnosti v situácii, keď si intimita vyžaduje nárok na autenticitu a odlišnosť, kým autonómia predpokladá, že každý je považovaný za subjekt s rovnakými právami a povinnosťami.

V šiestej kapitole nazvanej *The New Consumer Society and Its Critics* autor charakterizuje konzumnú spoločnosť a poukazuje na známy fakt, ako v nej boli weberovské hodnoty industriálnej spoločnosti – šetrnosť, pracovitnosť, orientácia na úspech – nahradené postindustriálnymi či postmodernými hodnotami hedonizmu a zábavy. Takéto hodnoty však vzdorujú snahám o verejnú kontrolu privátnej spotreby. Konzumná spoločnosť tak naráža na dva problémy. Hrozba nedostatku je vystriedaná hrozbou excesívneho konzumovania jedla, pitia, návykových látok, zábavy, nakupovania, hier a iného rozptýlenia. Ďalším problémom je suverenita konzumenta samotného. Konzumenti sú na trhu autonómnymi kontraktormi, ale sú zraniteľní v tom, ako svoju autonómiu a intimitu pociťujú. Akékoľvek upozorňovanie na riziká súvisiace s konzumom, ale tiež pokusy minimalizovať riziká prostredníctvom verejného zasahovania sú interpretované ako symbolické narušenie krehkej suverenity konzumenta. Sulkunen sa v tejto kapitole zamýšľa nad dôvodmi tejto krehkosti, ktorá nie je zapríčinená len snahami obmedzovať konzumný výber v úsilí predchádzať negatívnym dôsledkom nadmernej spotreby, ale aj samotnými marketingovými technikami a diferenciáciou produktov, ktorá dáva konzumentovi ilúziu väčšieho výberu. Moderný konzument, ktorý čelí nutnosti neustálej voľby, ale pri týchto voľbách sa nemôže opierať o jasne stanovené normy a tradície, je v situácii Durkheimovej anómie – vystavený strachu z neistoty. Nutnosť riadiť osobný život ako projekt, neustále činiť

rozhodnutia, plánovať a obstarávať zdroje prináša totiž neistotu ohľadne toho, čo má vlastne byť výsledkom neustálych očakávaní.

Sulkunen však neupadá do generalizujúceho stereotypu často viditeľného v štúdiách zaoberajúcich sa konzumnou spoločnosťou, ktoré nevnímajú sociálno-ekonomickú rôznorodosť jedincov v nej žijúcich. Možnosť voľby je expresívnym vyjadrením autenticity, zohráva veľmi významnú úlohu v živote ľudí, nie je však niečím, čo neexistovalo v minulosti, ani neznamená, že možnosti ponuky sú pre každého človeka rovnako neobmedzené. Množstvo ľudí, ktorí žijú v súčasnej spoločnosti konzumnej hojnosti, nemá dostatok finančných prostriedkov, času či kultúrneho kapitálu a ich voľby sa obmedzujú len na obmedzený okruh možností výberu toho, čo budú jesť, čo si oblečú a ako stravia voľný čas. Svoje obmedzené rodinné rozpočty mŕňajú na relatívne úzky sortiment štandardizovaných artiklov, o čom svedčí i úspech obchodných reťazcov ako je LIDL, Wallmart a iných. Dôležitým je však pocit, presvedčenie o možnosti voľby, ktoré je základom povedomia autenticity, a toto presvedčenie musí byť vystavené zrakom ostatných. Predpokladom osobnej intimity (výraz intimita používa Sulkunen v trochu posunutom význame, než je obvyklé, evokuje skôr nezávislosť) ako významnej subjektívnej stránky individuality je odlišnosť, ktorá sa často prejavuje zreteľnejšie vo vyberavosti chudobných než v okázalej ľahostajnosti bohatých. Takto prejavovaná intimita je však veľmi krehká a to je dôvod, prečo si ľudia tak úzkostlivo bránia svoju osobnú autonómiu.

Imperatív voľby, ktorý je charakteristickou črtou konzumnej spoločnosti, má rôzne dôsledky. Jedným z nich (autor ich na s. 112-114 uvádza viac) je fakt, že to, čo konzumujeme, má odraz v našom spôsobe života. Sulkunen uvádza dva príklady. Nemať auto implikuje život v meste, kde má človek v dosahu všetky potrebné služby; byť vegetariánom je voľba, ktorú môžu urobiť tí, ktorí majú k dispozícii dostatočný výber vegetariánskeho jedla a často i viac času na jeho prípravu než konzumenti bežnej stravy. Akékoľvek sú naše konzumné voľby, vždy majú vplyv na to, ako využívame náš čas.

Sulkunen sa vo svojej knihe (v kapitole *The Welfare state in the Consumer Society*) zaoberá aj úlohou a legitimitou sociálneho štátu (či štátu verejných služieb, t. j. welfare state) v podmienkach konzumnej spoločnosti. Poukazuje na to, že kým donedávna mal štát rozsiahle právomoci zasahovať do životného štýlu obyvateľstva v záujme presadzovania spoločného dobra (autor na viacerých miestach opisuje, ako sa v severských krajinách a vo Veľkej Británii štát snažil regulovať pracovné podmienky, hygienu, zdravie, spotrebu alkoholu, sexuálne správanie – v miere, ktorá je už dnes takmer nemysliteľná), v súčasnosti sa otázky spájané so životným štýlom stávajú výzvou – nielen pre štát a jeho oprávnenie zaujímať postoje v morálnych otázkach, ale i z hľadiska legitimity sociálneho štátu ako takého. V svetle niektorých dnešných právico-ľavicových diskusií o tom, či má byť úlohou sociálneho štátu korigovať excesy individualizmu, t. j. princípu, na ktorom je založený úspech i negatívne črty konzumnej spoločnosti, alebo či radšej nemá príliš zasahovať do voľnej ekonomickej súťaže, aby nebol brzdou ekonomickeho rastu, konkurencieschopnosti a zdrojom inflácie, sú zaujímavé tiež úvahy o tom, ako bol v období pred druhou svetovou vojnou práve individualizmus, schopnosť sebaurčovania, individuálneho plánovania životných podmienok, rozširovania možností zodpovedne rozhodovať o vlastnom živote

želateľným cieľom a dôsledkom politiky sociálneho štátu. Sulkunen viackrát zdôrazňuje myšlienku, že v období pred druhou svetovou vojnou i po nej bola konštrukcia sociálneho štátu vedená presadzovaním normatívneho ideálu dobrého života. Od konca 60. rokov však mnohí experti sociálneho štátu začínajú preferovať koncepty, ktoré nie sú hodnotovo zaťažené a konštatujú, že cieľom sociálnej politiky nie je presadzovať princípy dobrého života (štát už nie je ich garantom vzhľadom na to, že spoločnosť sa aj v normatívnej a hodnotovej oblasti výraznejšie diferencuje), ale eliminovať niektoré negatívne okolnosti a dôsledky, ktoré sa môžu v životoch jedincov vyskytnúť.

Dôležitým autorovým záverom v tejto časti je myšlienka, že medzi sociálnym štátom a moderným individualizmom neexistuje zásadný rozpor. Napätie však existuje v rámci moderného individualizmu (*within modern individualism*) – v jeho saturovanej podobe. Mnohí pociťujú ohrozenie autonómie a intimity jedincov ako významných zložiek individualizmu. Sociálny štát podporuje autonómiu jedincov (ktorá, ako už bolo spomenuté, predpokladá rovnakosť), zároveň tým však podkopáva ich intimitu (v zmysle, ako ju chápe Sulkunen, t. j. ako nárok na odlišnosť). Prijímať normy rovnakosti považujeme za samozrejmé, zásahy štátu do našich odlišností sa ale zdajú byť netolerovateľným paternalizmom. Morálny konsenzus o dobrom modernom živote, na ktorom bol moderný sociálny štát postavený, zmizol. Ideály dobrého života sa stali veľmi abstraktnou kategóriou. Štátu síce ostal mandát na to, aby si robil starosti, keď nejaký životný štýl ohrozuje druhých, nemá už ale mandát na to, aby určoval, čo je dobrým životom pre jedinca.

V predposlednej kapitole, už podľa názvu zjavne inšpirovanej dielom Davida Riesmana (*Inner-Directed or Other-Directed Character? Agency and Citizenship in Mass Society*) sa Sulkunen zamýšľa nad konfliktným vzťahom medzi individualizáciou a masovým správaním. Na jednej strane konštatuje, že varovania teoretikov masovej spoločnosti o tom, že demokracia jedincov má tendenciu transformovať sa na totalitarizmus más, sú oprávnené. Využíva na to kontrast medzi zvnútra riadeným a zvonka riadeným životom, ktorý kongeniálne opísal Riesman v jednej z najvplyvnejších sociologických prác napísaných po druhej svetovej vojne – v knihe *Osamelý dav* (české vydania boli publikované v rokoch 1968 a 2007). Jednou z kľúčových téz Riesmanovej knihy je myšlienka, že v bohatých konzumných spoločnostiach majú ľudia tendenciu orientovať svoje správanie na základe očakávaní druhých; pri dosahovaní osobného šťastia potrebujú súhlas tých, ktorých považujú za seberovných, zároveň však prejavujú ľahostajnosť k širším kolektívnym cieľom i k vlastným vnútorným potrebám. Individualizmus sa stáva sebadeštruktívnou silou. Na druhej strane však Sulkunen na rozdiel od väčšiny teoretikov masovej spoločnosti zdôrazňuje úlohu aktérov a neupadá do obľúbeného kliše o pasivite jedincov v konzumnej spoločnosti, v čom taktiež nadväzuje na Riesmana. Nachádza s ním zhodu aj v tom, čo je dominantným pocitom dnešných zvonka riadených jedincov. Touto emóciou je úzkosť, ktorá je primárne spojená s fenoménom nových stredných vrstiev (v západnej Európe od 70. rokov 20. storočia, v USA o dve desaťročia skôr), t. j. nárastom vrstvy „bielych golierov“ pod vplyvom budovania sociálneho štátu a deindustrializácie. Nové stredné vrstvy tvoria veľký segment zamestnancov poberajúcich plat, ktorí sú rozptýlení pozdĺž celého spektra zamestnaneckej

a vzdelávacej hierarchie. Ich pozícia v triednej štruktúre i v hierarchii pracoviska je značne neurčitá a nejednoznačná. Statusová úzkosť, neurčitosť sa odráža aj v modeloch životného štýlu, praktikách trávenia voľného času a vzoroch spotreby, ktoré sa v konzumnej spoločnosti ľahko šíria, okrem niekoľkých špecifických záujmových činností, ktoré vyžadujú väčší kultúrny kapitál. Sulkunen zdôrazňuje, že úzkosť širokých vrstiev obyvateľstva sa neviaže na obavy z budúcnosti, ale na strach z ohrozenia ich vlastnej autonómie a intimity. Úzkosť zvonka riadených jedincov sa stáva kultúrne dominantným prejavom v súčasnej spoločnosti neskorej modernity.

V záverečnej kapitole (*Re-inventing the Social Contract*) si autor kladie otázku, či môže byť spoločenský poriadok dnešnej spoločnosti založený na dobrovoľnom súhlase, na súčasnej podobe toho, čo sociálni filozofi ako Hobbes a Locke nazývali spoločenskou zmluvou. Vychádza z poznania, že v súčasných spoločnostiach môžeme vo zvýšenej miere pozorovať konštrukciu vzťahov na zmluvnom základe. Dobrovoľné zmluvy sa uzatvárajú medzi jedincami, skupinami, organizáciami, podnikateľskými subjektmi, štátmi, štátnymi orgánmi a ich predstaviteľmi. Myšlienku kontraktu si dokonca osvojila už i sféra sociálnej politiky. Je „kontraktualizmus“ novým druhom sociálnej väzby, a to nielen vo vzťahu medzi občanom a štátom, ale aj ako základ spoločenského poriadku? Sulkunen argumentuje, že tento nový kontraktualizmus nie je možné vysvetliť len ako expanziu trhu na úkor štátu. Kontrakt je často len ilúziou, ale ilúziou, ktorá má reálne dôsledky. Posilňuje postavenie aktéra (agency) do tej miery, že sa vyžaduje aj od tých, ktorí na ňu majú len malé alebo žiadne predpoklady. Autonómia sa mení z práva na povinnosť. Zmluvný princíp má reálne dôsledky nielen na to, ako spoločnosť riadi tých, ktorí sú schopní brániť svoju autonómiu a intimitu, ale tiež na to, ako vytláča na okraj tých, ktorí sa nedokážu prezentovať ako „my“. Autor tvrdí, že táto situácia vedie nielen k potrebe redefinície vzťahu medzi trhom a štátom, ale aj princípov sociálnej integrácie ako celku. Zmluvné vzťahy medzi autonómymi jedincami prenikajú všetkými oblasťami života vrátane privátnej sféry.

Kniha *The Saturated Society* sa nečíta ľahko. Jej štýl je veľmi hutný, autor využíva množstvo teoretických koncepcií a pojmov viacerých renomovaných sociológov – okrem už spomenutých autorov i teórie U. Becka, A. Giddensa, L. Boltanskeho a L. Thévenota i ďalších – často v prekvapujúcich súvislostiach. V úvode viacerých kapitol (o ktorých autor píše, že sú od seba nezávislé a knihu nie je nutné čítať chronologicky) autor formuluje problém vo forme otázky, nie vždy je ale v závere danej časti zrejmá jeho odpoveď či príklon k jednému z riešení. Napriek tomu (alebo práve preto), že kniha neponúka vždy odpovede na položené otázky, núti čitateľa nad problémovo formulovanými tézami uvažovať. Množstvo času, ktoré čitateľ strávi čítaním tejto neľahkej knihy, by sa mu preto malo v budúcnosti zúčtovať – to je i nádejou autora tejto recenzie.

Ivan Chorvát